

200 ΧΡΟΝΙΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΜΑΡΤΥΡΙΚΟ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ

* * *

Κωστής Κοκκινόφτας

Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου

Ο ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΔΗΜΗΤΣΑΝΗΣ (1795-1821) ΦΙΛΟΘΕΟΣ ΧΑΤΖΗΣ

Εκλογή στον αρχιεπισκοπικό θρόνο Δημητσάνης (1795)

Ο μετέπειτα Αρχιεπίσκοπος Δημητσάνης Φιλόθεος Χατζής συγκαταλέγεται ανάμεσα στους καταγόμενους από την Κύπρο κληρικούς και λαϊκούς, οι οποίοι, όπως έγινε λόγος σε άλλο κεφάλαιο του ανά χείρας τόμου, στα τέλη του 18ου αιώνα βρέθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, όπου υποστηρίχθηκαν στην εκκλησιαστική και εκπαιδευτική τους σταδιοδρομία από τον σπουδαίο Κύπριο Οικουμενικό Πατριάρχη (1794-1797) Γεράσιμο Γ¹. Για τον τόπο γέννησης, τα νεανικά του χρόνια, τη μόρφωση και τον χρόνο μετάβασής του στην Κωνσταντινούπολη δεν έχουμε υπόψη οποιαδήποτε στοιχεία². Η παλαιότερη πληροφορία, που είναι γνωστή για τη ζωή του, ανάγεται στα νεανικά του χρόνια, όταν

1. Για τα ονόματα των κληρικών αυτών βλ. τις σχετικές αναφορές στο κεφάλαιο για τον Μητροπολίτη Νικομηδείας Αθανάσιο Καρύδη, στη σελ. 164. Για τον Πατριάρχη Γεράσιμο Γ¹ βλ. Ανδρέα Μιτσίδη, *Οι Κύπριοι Σχολάρχαι και Διδάσκαλοι της εν Κωνσταντινουπόλει Μεγάλης του Γένους Σχολής*, Λευκωσία 1983, σ. 17-67.

2. Στην κυπριακή βιβλιογραφία εντοπίζονται αρκετά κείμενα με βιογραφικές πληροφορίες για τον Φιλόθεο Χατζή, τα κυριότερα από τα οποία είναι τα ακόλουθα: Λοΐζου Φιλίππου, *Κύπριοι Αγωνισταί*, Λευκωσία 1953, σ. 140-141· Μύρωνος Χριστοφίδη, «Κύπριοι κληρικοί στο εξωτερικό», *Τάμις οφ Σάιπρους*, 15.2.1959 (τ. 4ος, τχ 41, σ. 24)· Α.Π. [= Άντρου Παυλίδη], «Φιλόθεος Δημητσάνης», *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 13ος, Λευκωσία 1990, σ. 247-248· Νίκου Ορφανίδη, «Ο Δημητσάνης Φιλόθεος Χατζής από τη μακρινή την Κύπρο», *Ακτή* 80 (2009) 475-477 [= *Επί πτερύγων ανέμων*, τ. Γ', Λευκωσία 2012, σ. 221-223]· Ηρακλή Ζαχαριάδη, «Ο Κύπριος Μητροπολίτης Δημητσάνης Φιλόθεος Χατζής. Ο αναμορφωτής της Παιδείας και ο Μάρτυρας της Πίστεως και της Πατρίδος», *Απόστολος Βαρνάβας* 76 (2015) 434-445 [= *Κυπριακή Φιλολογική Πρωτοχρονιά* 1 (2015) 11-18· *Ορθόδοξος Τύπος*, 8.1.2016, 15.1.2016].

διέμενε στην Κύπρο, και προέρχεται από τον βίο του Μητροπολίτη Πάφου (1767-1790) Αγίου Παναρέτου, όπου αναφέρεται, μαζί με τον Κύπριο Πατριάρχη (1791-1813) Αντιοχείας Ανθέμιο ανάμεσα στα πνευματικά του τέκνα³.

Την περίοδο αυτή στην Αρχιεπισκοπή Δημητσάνης υπηρετούσε, από το 1767, ο Αρχιεπίσκοπος Αμβρόσιος, ο οποίος, όμως, υπέβαλε παραίτηση λόγω γήρατος, στις 20 Οκτωβρίου 1795. Για τον λόγο αυτό, τόσο ο ίδιος ο Αμβρόσιος, όσο και οι κάτοικοι της περιοχής, ζήτησαν με επιστολές από τον Πατριάρχη Γεράσιμο Γ΄ και την Ιερά Σύνοδο του Οικουμενικού Πατριαρχείου να εκλέξουν τον διάδοχό του. Όπως σημείωναν, η αρχιεπισκοπική περιφέρεια της Δημητσάνας μαστιζόταν από φτώχεια, εξαιτίας ποικίλων περιστάσεων, εννοώντας προφανώς τα όσα ακολούθησαν, ύστερα από την καταστολή του κινήματος των Ορλωφικών (1770-1774), από τις λεηλασίες και τις καταστροφές από τους Τούρκους και τους Αλβανούς. Πρόσθεταν δε, ότι οι κάτοικοι μόλις και μπορούσαν να ανταποκριθούν στους βαρύτερους φόρους, γι' αυτό και ζητούσαν ο νέος Αρχιερέας να είναι «άνηρ ταπεινός καί ὀλιγαρκής καί ὑπομονητικός»⁴.

Ύστερα από την εξέλιξη αυτή η Ιερά Σύνοδος συνήλθε, τον Νοέμβριο του 1795, και εξέλεξε ως νέο Αρχιεπίσκοπο Δημητσάνης τον Φιλόθεο Χατζή, οπότε ο Πατριάρχης Γεράσιμος Γ΄ ενημέρωσε με επιστολή για την εκλογή αυτή τους Μοναχούς της γειτονικής στη Δημητσάνα Σταυροπηγιακής Μονής του Προδρόμου, πληροφορώντας τους ότι ο Φιλόθεος υπηρετούσε μέχρι τότε ως δευτερεύων των διακόνων του. Τους παρότρυνε δε να υποδεχθούν με θέρμη τον νέο Αρχιεπίσκοπο και να του παράσχουν κάθε δυνατή βοήθεια στην επιτέλεση των καθηκόντων του. Όπως σημείωνε στην επιστολή του, ο Φιλόθεος βρισκόταν στην υπηρεσία του για μακρό χρονικό διάστημα και διακρινόταν για τον ζήλο και

3. Βασίλειου Ποστέλνικου, *Όρμος σωτήριος. Βιβλίον ψυχωφελές, ευμεθόδως φιλοπονηθέν, εις τέσσαρά τε κεφάλαια διαιρεθέν, και εν απλή φράσει συντεθέν*, Βιέννη 1805, σ. 36.

4. Βλ. Τάσου Γριτσόπουλου, «Η Αρχιεπισκοπή Δημητσάνης και Αργυροκάστρου», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 20 (1950) 239-240, 241, όπου δημοσιεύονται οι δύο ανωτέρω επιστολές, που είναι, όμως, αχρονολόγητες. Στην ίδια μελέτη παρατίθενται επίσης η δήλωση παραίτησης του Αμβροσίου, καθώς και επιστολή διδασκάλου της Σχολής Δημητσάνης προς τον πρώην Επίσκοπο Μεθώνης (1745-1770) Ανθιμο Καρακάλλο για το ίδιο ζήτημα. Βλ. *Ο.π.*, σ. 239, 240-241, αντιστοίχως.

την αφοσίωσή του προς την Εκκλησία⁵. Επιβεβαίωσε δε την εύνοιά του προς τον νέο Αρχιεπίσκοπο, τον Ιανουάριο του 1796, οπότε με συνοδική πράξη επεκύρωσε την ανεξάρτητη λειτουργία της Αρχιεπισκοπής Δημητσάνης, θέτοντας τέρμα στις βλέψεις για υπαγωγή της στη Μητρόπολη Λακεδαιμονίας, στην οποία είχε περιέλθει για κάποιο χρονικό διάστημα κατά το παρελθόν⁶.

Η περίοδος της αρχιερατείας του (1795-1821)

Αμέσως μετά την εκλογή του ο Φιλόθεος εγκαταστάθηκε στη Δημητσάνα, διοικητικό κέντρο της επαρχίας Γορτυνίας στον Νομό Αρκαδίας, και υπηρέτησε με ζήλο και ευσυνειδησία στον αρχιεπισκοπικό της θρόνο για είκοσι έξι χρόνια, μέχρι τον μαρτυρικό του θάνατο. Ένα από τα πρώτα προβλήματα, που αντιμετώπισε, ήταν αυτό της διαμονής του, αφού μέχρι τότε η Αρχιεπισκοπή εστερείτο δικού της κτηρίου, λόγω του γεγονότος ότι οι περισσότεροι από τους προγενέστερους Αρχιεπισκόπους ήταν εντόπιοι και διέμεναν στις πατρικές τους κατοικίες. Κατάφερε δε, σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα, με την ομόθυμη συμβολή των κατοίκων, να ανεγείρει αρχιεπισκοπικό μέγαρο, που αποτέλεσε το κέντρο των δραστηριοτήτων του⁷.

Στο μεταξύ, αμέσως μετά την ανάληψη των καθηκόντων του, επικέντρωσε τις προσπάθειές του στην ενίσχυση της Παιδείας της περιοχής και ιδίως της λειτουργίας της περίφημης Σχολής της Δημητσάνας, η οποία υπήρξε κέντρο ελληνικών γραμμάτων, με πολλούς από τους αποφοίτους της να ανέρχονται σε πατριαρχικούς και μητροπολιτικούς

5. Η επιστολή του Πατριάρχη Γερασίμου Γ' δημοσιεύτηκε από τον Τ. Γριτσόπουλο, «Η Αρχιεπισκοπή Δημητσάνης και Αργυροκάστρου», *ό.π.*, σ. 242-243.

6. Βλ. Μανουήλ Γεδεών, *Πατριαρχικοί Πίνακες. Ειδήσεις Ιστορικά Βιογραφικά περί των Πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως από Ανδρέου του Πρωτοκλήτου μέχρις Ιωακείμ Γ' του από Θεσσαλονίκης, 36-1884*, Κωνσταντινούπολη 1890, σ. 675. Επίσης βλ. Τ. Γριτσόπουλου, «Η Αρχιεπισκοπή Δημητσάνης και Αργυροκάστρου», *ό.π.*, σ. 243.

7. Βλ. Τ. Γριτσόπουλου, «Η Αρχιεπισκοπή Δημητσάνης και Αργυροκάστρου», *ό.π.*, σ. 243-245, όπου δημοσιεύεται συμφωνητικό έγγραφο των κατοίκων, που είναι αχρονολόγητο.

θρόνους⁸. Ωστόσο, η υπό εξέταση περίοδος ήταν πολύ δύσκολη για την επιβίωση των κατοίκων και οι διαθέσιμοι οικονομικοί πόροι λιγοστοί, με αποτέλεσμα η Σχολή να αντιμετωπίζει προβλήματα στην ομαλή λειτουργία της. Γι' αυτό και μερίμνησε για την εκμίσθωση δύο εργαστηρίων της στους εκκλησιαστικούς επιτρόπους του καθεδρικού ναού της Αγίας Κυριακής και ανέλαβε τον έλεγχο της διαχείρισής τους, ώστε η Σχολή να έχει σταθερό εισόδημα. Φρόντιζε δε για τον διορισμό επιτρόπων, που να ενδιαφέρονται για την προαγωγή των ελληνικών γραμμάτων και καλλιέργησε στενές σχέσεις με τον διδάσκαλο Αγάπιο Παπαντωνόπουλο, ώστε να υπάρξει κοινή προσπάθεια Εκκλησίας και λογίων⁹.

Ο Φιλόθεος ενδιαφέρθηκε επίσης για τη στήριξη Μονών, που φαίνεται ότι την περίοδο αυτή αντιμετώπιζαν οικονομικά και λειτουργικά προβλήματα, όπως η παρακείμενη στη Δημητσάνα Σταυροπηγιακή Μονή του Φιλοσόφου. Απέστειλε τότε επιστολή, ημερομηνίας 27 Απριλίου 1810, προς τον Μητροπολίτη Χριστιανουπόλεως (1807-1821) Γερμανό Ζαφειρόπουλο, με την οποία του ζητούσε να επιτρέψει στον Ιερομόναχο της Μονής Φιλοσόφου Νεκτάριο, ώστε να περιηγηθεί τα χωριά της περιφέρειάς του και να συλλέξει λάδι για την κάλυψη βασικών αναγκών της¹⁰.

Στα αμέσως επόμενα χρόνια ο Κύπριος Αρχιεπίσκοπος θέλησε να αξιοποιήσει, προς όφελος της Σχολής της Δημητσάνας, κάποια από τα περιουσιακά στοιχεία της ανωτέρω Μονής, που φαίνεται ότι υπολειτουργούσε. Για τον λόγο αυτό, μαζί με τους προκρίτους και ύστερα από παρότρυνση του καταγόμενου από τη Δημητσάνα Μητροπολίτη Παλαιών Πατρών (1806-1826) Γερμανού, απηύθυνε έκκληση προς την Ιερά Σύνοδο του Οικουμενικού Πατριαρχείου, για να επιτρέψει να χρησιμοποιούνται τα έσοδα από τα κτήματά της για την κάλυψη των λειτουργικών δαπανών της Σχολής. Ο τότε Πατριάρχης (1813-1818) Κύριλλος ΣΤ' αποδέχθηκε το σχετικό αίτημα και εξέδωσε, τον Ιούλιο του 1816, σιγίλλιο, με το οποίο

8. Τρύφωνος Ευαγγελίδη, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας (Ελληνικά σχολεία από της αλώσεως μέχρι του Καποδιστρίου)*, τ. Α', Αθήνα 1936, σ. 230.

9. Γεώργιου Καρβέλα, *I. Ιστορία της Δημητσάνης, II. Μνημεία της Δημητσάνης*, τ. Α', Αθήνα 1972, σ. 186.

10. Η επιστολή δημοσιεύτηκε από τον Τάσο Γριτσόπουλο, *Η Μονή Φιλοσόφου*, Αθήνα 1960, σ. 182-183. Αναδημοσιεύτηκε από τον Αρχιμανδρίτη Θεόφιλο Σιμόπουλο, *Μάρτυρες και Αγωνιστάι Ιεράρχαι της Ελληνικής Εθνεγερσίας, 1821-1829*, τ. Α', Αθήνα 1971, σ. 386.

καλούσε τον Φιλόθεο και τους προκρίτους της Δημητσάνας να ορίζουν ικανούς επιτρόπους, οι οποίοι να διαχειρίζονται κατά τρόπο ακριβή τα έσοδα της Μονής, ώστε να καλύπτουν, τόσο τη μισθοδοσία των διδασκάλων, όσο και ενός ιερέα, ο οποίος θα μεριμνούσε για την τέλεση των ακολουθιών στο καθολικό της. Με το ίδιο σιγίλλιο διόριζε επίσης έφορο της Σχολής τον προαναφερθέντα Παλαιών Πατρών Γερμανό, με την εντολή να εποπτεύει εκ μέρους του την ομαλή λειτουργία της¹¹.

Το ενδιαφέρον του Φιλοθέου για την Παιδεία εκδηλώθηκε και με τη στήριξη των Σχολών των γειτονικών κωμοπόλεων Βυτίνας και Στεμνίτσας. Στη μεν Σχολή της Βυτίνας ανέλαβε τα καθήκοντα του εφόρου, τον Δεκέμβριο του 1804, ύστερα από την έκδοση σιγιλίου από τον Οικουμενικό Πατριάρχη Καλλίνικο Ε' (α' πατριαρχία: 1801-1806), που τον προέτρεπε να συνεργάζεται με τους επιτρόπους για την αξιοποίηση των εσόδων από τα ποικίλα αφιερώματα, τα οποία είχε στη διάθεσή της. Ακόμη τον καλούσε, μαζί με τον Μητροπολίτη Αμυκλών και Τριπόλεως (1779-1816) Νικηφόρο Κουγιά, να μεριμνούν για τον έλεγχο των οικονομικών της Σχολής και τον προγραμματισμό της λειτουργίας της¹². Το ίδιο συνέβη και με τη Σχολή της Στεμνίτσας, στην οποία, τον Ιούλιο του 1809, διορίστηκε έφορος από τον Πατριάρχη Ιερεμία Δ' (1809-1813), μαζί με τον προαναφερθέντα Μητροπολίτη Χριστιανουπόλεως Γερμανό. Όπως μαρτυρείται σε σχετικά έγγραφα, οι δύο Αρχιερείς

11. Βλ. Ευθύμιου Καστόρη, *Περί της εν Δημητσάνη Ελληνικής Σχολής και περί των καθιδρυτών και πρώτων αυτής διδασκάλων*, Αθήνα 1847, σ. 30-32 (το ιστορικό της σύνδεσης), σ. 66-71 (το πατριαρχικό σιγίλλιο)· Τ. Γριτσόπουλου, *Η Μονή Φιλοσόφου*, ό.π., σ. 193, 199-200 (το ιστορικό), σ. 194-198 (το σιγίλλιο).

12. Βλ. Παναγιώτη Παπαζαφειρόπουλου, *Περί της εν Βυτίνη Ελληνικής Σχολής, των πρώτων αυτής διδασκάλων και της εν αυτή καταρτιζομένης Βιβλιοθήκης, ος προστίθεται Σιγιλλιώδες Πατριαρχικόν γράμμα και έτερον έγγραφον της διοικήσεως Καρυταίνης κλπ*, Ναύπλιο 1858, σ. 31-37· Του ιδίου, *Μεθυδριάς, ήτοι ιστορική και τοπογραφική αφήγησις περί της εν Βυτίνη Ελληνικής Σχολής και των εν τω Δήμω Νυμφασίας λόγου αξίων μνημείων μετά σιγιλίων πατριαρχικών και ετέρων εγγράφων*, Αθήνα 1883, σ. 154-159, όπου δημοσιεύεται το πατριαρχικό σιγίλλιο.

συνεργάστηκαν στενά για την εξεύρεση των αναγκαίων πόρων, τόσο για τη λειτουργία της Σχολής, όσο και για τον εμπλουτισμό της βιβλιοθήκης της¹³.

Με δεδομένο το ενδιαφέρον αυτό του Φιλόθεου για την Παιδεία προκαλεί οπωσδήποτε κατάπληξη ο χαρακτηρισμός του ως «αμαθούς καλογήρου», που του αποδίδει ο Άγγλος περιηγητής Γουίλιαμ Μάρτιν Ληκ (William Martin Leake), ο οποίος τον συνάντησε κατά τη διάρκεια της επίσκεψής του στη Δημητσάνα, το 1806¹⁴. Είναι και αυτό μία ένδειξη για την προχειρότητα, με την οποία οι ξένοι περιηγητές σχολίαζαν πρόσωπα του υπόδουλου Ελληνισμού. Ο Φιλόθεος μπορεί, ίσως, να μην ήταν κάτοχος ευρείας μόρφωσης, ωστόσο μεριμνούσε για την καλλιέργεια των ελληνικών γραμμάτων και διακρινόταν για πολλές άλλες αρετές, όπως για την πνευματικότητα και την εκκλησιαστική του δράση¹⁵, με αποτέλεσμα να απολαμβάνει καθολικού σεβασμού από τους κατοίκους¹⁶.

Ένα χαρακτηριστικό περιστατικό, που αφορά στην ποιμαντική πρακτική του, εντοπίζεται σε κώδικα του ναού της Αγίας Κυριακής της Δημητσάνας. Σύμφωνα με σχετική

13. Βλ. Νίκου Βέη, «Η Ελληνική Σχολή Στεμνίτσας και συνοδικά σιγίλλια και άλλα περί αυτής», *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 4 (1939) 149-154, όπου παρατίθενται πολλά σχετικά έγγραφα από κώδικα της Σχολής.

14. «The daskalo accompanies me to the bishop, an ignorant monk from Cyprus, who lives in the eastern part of the town, on a ridge branching towards Zygovisti». Βλ. William Martin Leake, *Travels in the Morea*, v. II, London 1830, σ. 62-63. Επίσης βλ. Ιωάννας Γιανναροπούλου, «Αι περιηγητικά εντυπώσεις του Αγγλου Leake από την Αρκαδία (1805-1806)», *Γορτυνιακά* 2 (1978) 278, όπου το σχετικό κείμενο παρατίθεται σε ελληνική μετάφραση.

15. «Φιλόθεος ὁ ἐπίσκοπος Δημητζάνης, γέννημα τῆς Κύπρου, μετεῖχεν ὀλίγης μὲν παιδείας, ἀλλ' ἐστολίζετο λαμπρῶς ἐκ τῶν προτερημάτων, ἀνηκόντων εἰς τὸν ἱερατικόν του χαρακτῆρα». Βλ. Πρωτοσύγκελλου Αμβρόσιου Φραντζή, *Επιτομή της ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, τ. Δ', Αθήνα 1841, σ. 97.

16. «[Ὁ Φιλόθεος] ἦτον ἐκ τῶν ἡσυχωτέρων Ἀρχιερέων καὶ πολὺ ἐκκλησιαστικός, σεβόμενος ἀπὸ ὅλην τὴν Ἐπαρχίαν τῆς Καρύταινας». Βλ. Φώτιου Χρυσανθόπουλου - Φωτάκου, *Βίοι Πελοποννησίων ἀνδρῶν καὶ τῶν ἐξῶθεν εἰς τὴν Πελοπόννησον ἐλθόντων*, Αθήνα 1888, σ. 295.

καταγραφή, μία χήρα ονόματι Μαρία Παπανικολή, η οποία είχε θυγατέρα κωφάλαλη, στην αδυναμία της να διαχειριστεί την περιουσία της, αφιέρωσε τα κτήματά της στον ανωτέρω ναό, καθώς και στη Μονή των Αιμυαλών, μερικές φορές μάλιστα το ίδιο κτήμα σε αμφότερα τα εκκλησιαστικά ιδρύματα. Το γεγονός αυτό προκάλεσε αναστάτωση, τόσο στην ίδια, όσο και στους εκπροσώπους του ναού και της Μονής. Παρενέβη τότε ο Φιλόθεος, ο οποίος έπεισε αφενός τη γυναίκα να εκχωρήσει με έγγραφό της, ημερομηνίας 1ης Ιανουαρίου 1808, την περιουσία της στον ναό της Αγίας Κυριακής, και αφετέρου τους επιτρόπους να αναλάβουν να συντηρούν εφ' όρου ζωής, τόσο την ίδια, όσο και τη θυγατέρα της¹⁷.

Στο μεταξύ, την περίοδο των Ορλωφικών (1770-1774) είχαν προσκληθεί από τις Οθωμανικές Αρχές αλβανικά σώματα στην Πελοπόννησο, ώστε να βοηθήσουν στην καταστολή του κινήματος των Ελλήνων κατοίκων. Στη συνέχεια, όμως, οι Αλβανοί αυτοί εξελίχθηκαν στους δυνάστες της περιοχής, σφάζοντας και λεηλατώντας, πρώτα τον ελληνικό πληθυσμό και ακολούθως τον τουρκικό. Η Δημητσάνα υπέστη τότε μεγάλες καταστροφές με πολλούς από τους κατοίκους της να φονεύονται και άλλους να συλλαμβάνονται και να πωλούνται ως δούλοι¹⁸. Για την εξουδετέρωση των σωμάτων αυτών εστάλη τουρκικός στρατός, που, όμως, αντιμετώπισε δυσκολίες, για να επιβληθεί. Ζητήθηκε τότε η στήριξη των σωμάτων των Κλεφτών, τα οποία συνέβαλαν στην εξόντωση των Αλβανών και, επωφελούμενα της γενικότερης ανοχής, ενδυναμώθηκαν και απέκτησαν σημαντική ισχύ και αυτονομία.

Η εξέλιξη αυτή ανησύχησε την Πύλη, που, λόγω άλλων προβλημάτων, τα οποία είχε να αντιμετωπίσει στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα, όπως της εκστρατείας του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο και στη συνέχεια του Ρωσοτουρκικού πολέμου, αρχικά αμνήστευσε τους Κλέφτες. Παρόλα αυτά οι τελευταίοι εξακολούθησαν να παραμένουν απειλητικοί για την Οθωμανική Αυτοκρατορία, οπότε προσπάθησε να τους εξοντώσει, ακολουθώντας ταυτόχρονα σκληρή στάση έναντι των υποδούλων, ώστε να παρεμποδίσει την τροφοδοσία τους και να δημιουργηθούν δυσχερείς συνθήκες για την επιβίωσή τους. Επιπρόσθετα, ο τοπικός διοικητής Σεΐτ Οσμάν πασάς εξανάγκασε τους Αρχιερείς της

17. Γ. Καρβέλα, *I. Ιστορία της Δημητσάνης, II. Μνημεία της Δημητσάνης*, τ. Α', ό.π., σ. 343-345.

18. Τάκη Κανδηλώρου, *Η Δημητσάνα*, Αθήνα 1897, σ. 46-47.

Πελοποννήσου να ζητήσουν με επιστολή τους τη συνδρομή του Οικουμενικού Πατριαρχείου για την εξουδετέρωση των Κλεφτών. Παρόμοια επιστολή τους υποχρέωσε να αποστείλουν και προς την Πύλη.

Ο Σουλτάνος, απειλώντας με μαζική σφαγή, όπως συνηθιζόταν σε παρόμοιες περιστάσεις, έδωσε αυστηρές διαταγές για άμεση ανταπόκριση στον Οικουμενικό Πατριάρχη Καλλίνικο Ε΄, ο οποίος εξέδωσε επιτίμιο κατά των Κλεφτών και όσων τους υπέθαλπαν, ή γνώριζαν για τη δράση τους και δεν τους κατέδιδαν. Επίσης, έγραψε συνοδικές επιστολές προς τους Αρχιερείς και τους προκρίτους της Πελοποννήσου, με την οποία τους καλούσε να βοηθήσουν την Πύλη στο έργο της. Αμφότερα, επιτίμιο και συνοδικές επιστολές, μαζί με το τουρκικό φερμάνι, που εξάγγελλε τον απηνή διωγμό των Κλεφτών, εστάλησαν προς τον Οθωμανό διοικητή, που κάλεσε τους Αρχιερείς και τους προκρίτους στην Τρίπολη, τον Νοέμβριο του 1805, για να τους ανακοινώσει τα σχετικά και να τους παραδώσει τις επιστολές. Στη συνέχεια, ισχυρές δυνάμεις εκστράτευσαν εναντίον των Κλεφτών και κατάφεραν να εξοντώσουν τους περισσότερους και να περιορίσουν σχεδόν πλήρως τη δράση τους¹⁹.

Από τις επιστολές αυτές σώζεται η αποσταλείσα προς τον Φιλόθεο και τους προκρίτους της Δημητσάνας. Φέρει ημερομηνία 25 Οκτωβρίου 1805 και με αυτήν ο Πατριάρχης αφενός συστήνει υπακοή στην Πύλη και αφετέρου τονίζει ότι θα αφορίζονταν όσοι δεν υποτάσσονταν στα προστάγματά της. Αναφέρεται επίσης στην τιμωρία όσων παρέλειπαν να συνδράμουν στην προσπάθεια εξόντωσης των Κλεφτών, η οποία θα ήταν ιδιαίτερα σκληρή και θα αφορούσε δήμευση των περιουσιών τους και εκτέλεσή τους με βάνουσο τρόπο. Περιλαμβάνει ακόμη, εν συντομία, πέντε κεφάλαια από το προαναφερθέν σουλτανικό φερμάνι, γεγονός που της προσδίδει ιδιαίτερη ιστορική αξία, αφού διασώζει τα σχετικά με τη σκληρότητα των μέτρων όσων δεν συμμορφώνονταν με τις πρόνοιές του, ή

19. Για τα όσα διαδραματίστηκαν την περίοδο αυτή βλ. Α. Φραντζή, *Επιτομή της ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, τ. Α΄, ό.π., σ. 40-44· Μιχαήλ Οικονόμου, *Ιστορικά της Ελληνικής Παλιγγενεσίας ή ο ιερός των Ελλήνων Αγών*, Αθήνα 1873, σ. 48-54· Τ. Κανδηλώρου, *Η Δημητσάνα*, ό.π., σ. 48-52.

αρνούνταν να βοηθήσουν τις τουρκικές δυνάμεις²⁰. Είναι και το έγγραφο αυτό μία επιπλέον μαρτυρία για τις δυσκολίες, που είχαν να αντιμετωπίσουν οι εκκλησιαστικοί ηγέτες της εποχής, και για την πολιτική, που όφειλαν να ακολουθούν, ώστε να αποφευχθούν φαινόμενα γενοκτονίας σε βάρος των υποδούλων από την αγριότητα των κυβερνώντων.

Ένταξη στη Φιλική Εταιρεία και συμβολή στη λειτουργία των μπαρουτόμυλων της Δημητσάνας

Στα τέλη της δεκαετίας του 1810 είχαν κορυφωθεί οι προεργασίες της Φιλικής Εταιρείας για την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης, η οποία είχε επίκεντρο την Πελοπόννησο. Ο Φιλόθεος περιλαμβανόταν ανάμεσα σε αυτούς που μνήθηκαν στους σκοπούς της, κατά μία άποψη από τον Παλαιών Πατρών Γερμανό²¹. Στην Εταιρεία μνήθηκε επίσης και το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού των κωμοπόλεων και των χωριών της περιοχής της Γορτυνίας, που ήταν αμιγώς ελληνικός. Στην περιοχή αυτή υπήρχε μακρά παράδοση στην παραγωγή πυρίτιδας, που αναγόταν στα χρόνια της Ενετοκρατίας και για τον λόγο αυτό η Φιλική Εταιρεία επεδίωξε την επαναλειτουργία των περιφημων μπαρουτόμυλων της Δημητσάνας, που είχαν καταστραφεί κατά την περίοδο των Ορλωφικών. Επρόκειτο για μία πτυχή της προετοιμασίας της Επανάστασης, που είχε ύψιστη σημασία για την πορεία της, αφού από την παραγωγή των κατάλληλων πυρομαχικών εξαρτάτο άμεσα η επιτυχία της.

Στον τομέα αυτό δραστηριοποιήθηκαν οι αδελφοί Νικόλαος και Σπυρίδων Σπηλιωτόπουλοι, που επαναλειτούργησαν για σκοπούς δήθεν εμπορίου πέντε μπαρουτόμυλους, οι οποίοι αυξήθηκαν, ύστερα από την έναρξη του Αγώνα, στους

20. Βλ. Ευάγγελου Σαβράμη, «Συμβολαί εις την ιστορίαν της Δημητσάνης», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 9 (1932) 231-238, όπου δημοσιεύεται η επιστολή προς τον Φιλόθεο και τους προκρίτους της Δημητσάνας.

21. Τάκη Κανδηλώρου, *Η Φιλική Εταιρεία, 1814-1821*, Αθήνα 1926, σ. 343.

δεκατέσσερις, με παραγωγή 150 οκάδων πυρίτιδας ημερησίως²². Συγκρότησαν μάλιστα, σε συνεργασία με τον Φιλόθεο και τους προκρίτους, τη λεγόμενη «Ιερά Αδελφότητα», η οποία συντόνιζε τα διάφορα στάδια της παραγωγής και της φύλαξής της²³. Αυτά ήταν η συλλογή της πρώτης ύλης, όπως του άνθρακα, που προερχόταν από την καύση του θάμνου σφάκα²⁴ από την περιοχή της Γορτυνίας, όπου υπάρχει σε αφθονία. Επίσης απαραίτητη πρώτη ύλη σε μεγάλες ποσότητες ήταν το νίτρο, που λαμβανόταν, τόσο από επεξεργασία των κοπριών των ζώων και του χώματος από τις στάνες, όπου σταβλίζονταν, καθώς και από προμήθειά του από τη Μονεμβασία, τη Μάνη, την Αττική και αλλού. Για την κατασκευή της πυρίτιδας απαιτείτο ακόμη θείο, που προμηθεύονταν από τη Σαντορίνη, όπου αντλείτο από το ηφαιστειογενές έδαφος, ή ακόμη και από το εμπόριο με γειτονικές χώρες, όπως την Ιταλία. Ακολουθούσε στη συνέχεια η παρασκευή της μπαρούτης και η αποθήκευσή της σε κατάλληλες κρυψώνες, όπως σε οικήματα των Σπηλιωτόπουλων και σε Μονές της περιοχής.

Είναι αξιοσημείωτο ότι στη Δημητσάνα κατασκευάζονταν επίσης φυσίγγια, για την ετοιμασία των οποίων θυσιάστηκαν, ελλείπει χάρτου, εκατοντάδες τόμοι βιβλίων από την πλούσια συλλογή της Βιβλιοθήκης της Σχολής της πόλης²⁵. Για την κατασκευή τους απαιτείτο επίσης μόλυβδος, τον οποίο προμηθεύονταν αρχικά από το εμπόριο και στη

22. Ιωάννου Φιλήμονος, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Φιλικής Εταιρείας*, Ναύπλιο 1834, σ. 376. Κατά τον Παλαιών Πατρών Γερμανό η ποσότητα αυτή ανερχόταν στις 300 οκάδες. Βλ. Καλλίνικου Καστόρη, *Υπομνήματα περί της Επαναστάσεως της Ελλάδος, από του 1820 έως του 1823. Συγγραφέντα παρά του Μητροπολίτου Παλαιών Πατρών Γερμανού*, Αθήνα 1837, σ.

23. Επίσης βλ. Νικόλαου Σπηλιάδη, *Απομνημονεύματα διά να χρησιμεύσωσιν εις την Ιστορίαν της Ελλάδος*, τ. Α', Αθήνα 1851, σ. 17. Για τη ζωή των Ν. και Σπ. Σπηλιωτόπουλων βλ. Αντώνιου Σπηλιωτόπουλου, *Αι υπηρεσίαι προς την πατρίδα της οικογενείας Σπηλιωτοπούλου*, Αθήνα 1997, σ. 19-21.

23. Τ. Γριτσόπουλου, «Η Αρχιεπισκοπή Δημητσάνης και Αργυροκάστρου», *ό.π.*, σ. 247.

24. Για το φυτό σφάκα ή ασφάκα, που έχει την επίσημη ονομασία φλομίσ, βλ. Παναγιώτη Γεννάδιου, *Λεξικόν Φυτολογικόν*, Αθήνα 1914, σ. 999.

25. Γεώργιου Τερτσέτη, *Διήγησις συμβάντων της Ελληνικής φυλής από τα 1770 έως τα 1836. Υπαγόρευσε Θεόδωρος Κωνσταντίνου Κολοκοτρώνης*, Αθήνα 1846, σ. 71· Τάσου Γριτσόπουλου, *Σχολή Δημητσάνης*, Αθήνα 1962, σ. 72.

συνέχεια από άλλες πηγές, όπως από το λιώσιμο μολύβδινων αγγείων, καθώς και των κεραμιδιών των τζαμιών και των μεντρεσέδων της Πάτρας και του Άργους, που είχαν απελευθερωθεί²⁶. Κατά συνέπεια, όπως εύκολα συμπεραίνεται, η λειτουργία των μπαρουτόμυλων υπήρξε καθοριστική για την τακτική τροφοδοσία των ένοπλων σωμάτων και ο ρόλος όσων ενεπλάκησαν στη διαδικασία παραγωγής της πυρίτιδας και των φυσιγγίων, όπως του Αρχιεπισκόπου Φιλοθέου, των Μονών της περιοχής, των κατοίκων της Δημητσάνας και, κυρίως, των αδελφών Σπηλιωτόπουλων, υπήρξε ουσιώδης για την επιτυχή έκβαση του Αγώνα²⁷.

26. «Ο Νικήτας ἐτράβηξε εἰς τό Ἄργος, ἐχάλασε τά Τζαμιά, τούς Μιναρέδες, καί μᾶς ἔστειλε μολύβι, γιατί εἶχαμε ἔλλειψι ἀπό μολύβι καί χαρτί, καί ἐπήραμεν τήν Βιβλιοθήκην τῆς Δημητζίνας καί ἄλλων Μοναστηρίων καί ἐδέναμεν φουσέκια· μπαρουῦτι εἶχαμε, ἔκαμεν ἡ Δημητζίνα. Τοῦ μπαρουτιοῦ τήν ὑπόθεσιν τήν εἶχαν πάρη ἀπάνου τους τά ἀδέλφια Σπηλιωτόπουλοι καί διά νά δουλεύσουν τήν μπαρουῦτι δέν ἐπέρναμεν πολλούς Δημητσανίταις εἰς τό στρατόπεδο, τούς ἀφίναμεν δι' αὐτήν τήν δούλευσιν». Βλ. Γ. Τερτσέτη, *Διήγησις συμβάντων τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς ἀπό τα 1770 ἕως τα 1836. Υπαγόρευσε Θεόδωρος Κωνσταντίνου Κολοκοτρώνης*, ὁ.π., σ. 71.

27. Για την ιστορία της παραγωγής της πυρίτιδας και της χρήσης της κατά τον Αγώνα βλ. Μ. Οικονόμου, *Ιστορικά της Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας ἢ ο ἱερός των Ἑλλήνων Αγών*, ὁ.π., σ. 136-140· Τ. Κανδηλώρου, *Ἡ Δημητσάνα*, ὁ.π., σ. 60-82· Τάσου Γριτσόπουλου, «Ἡ μπαρουῦτι τῆς Δημητσάνης», *Ἑλληνική Κύπρος* 24 (1951) 94· Επαμεινώνδα Σπηλιωτόπουλου, *Τα πυρομαχικά κατά τον Αγώνα του 1821*, Αθήνα 1972· Γ. Καρβέλα, *Ι. Ἱστορία τῆς Δημητσάνης, ΙΙ. Μνημεῖα τῆς Δημητσάνης*, τ. Α', ὁ.π., σ. 239-263· Β. Χαραλαμπίδου, «Ἡ πυριτιδοποιία τῆς Δημητσάνης καί ἡ συμβολή τῆς εἰς τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ '21», *Γορτυνιακά* 2 (1978) 181-200· Βασίλη Παναγιωτόπουλου, «Οἱ ἀπαρχές τῆς πυριτιδοποιίας στὴ Δημητσάνα», *Ἱστορικά* 9 (1992) 3-22. Για τα τεχνικά χαρακτηριστικά των μπαρουτόμυλων και τη διαδικασία παρασκευής της πυρίτιδας βλ. Γιάννη Μπιτούνη, «Ἀνασκαφή στυς Μπαρουτόμυλους τῶν Λαμπαρδαίων στὴ Δημητσάνα», *Ἱστορικά* 18-19 (1993) 255-260· Στέλιου Παπαδόπουλου, *Μπαρουῦτι, Μπαρουτόμυλοι καὶ ὁ Ἀγῶνας τοῦ '21*, Αθήνα 1997, ὅπου, στῆς σελ. 28-33, γίνεται εἰδική ἀναφορὰ στὴ Δημητσάνα.

Φυλάκιση και μαρτυρικός θάνατος

Στο μεταξύ, οι Οθωμανικές Αρχές άρχισαν να έχουν σοβαρές ενδείξεις για τη δράση της Φιλικής Εταιρείας και την επικείμενη έναρξη της Επανάστασης. Για τον λόγο αυτό ο αντικαταστάτης του διοικητή της Πελοποννήσου Χουρσίτ πασά, ο οποίος είχε εκστρατεύσει στην Ήπειρο εναντίον του Αλή πασά, Μεχμέτ Σελήχ, κάλεσε στην Τρίπολη τους Αρχιερείς και τους προκρίτους για σύσκεψη, όπως τους διεμήνυσε. Στην πραγματικότητα, όμως, επεδίωκε να θέσει σε ομηρεία την εκκλησιαστική και πολιτική ηγεσία των Ελλήνων.

Στο σχετικό προβληματισμό, αν θα ανταποκρίνονταν στην πρόσκληση ή όχι, εκφράστηκαν δύο εκ διαμέτρου αντίθετες απόψεις. Η πρώτη από αυτές υποστήριζε ότι έπρεπε να κρυφτούν προσωρινά, για να προσχωρήσουν στη συνέχεια στα επαναστατικά σώματα. Η δεύτερη, όμως, που συγκέντρωνε ισχυρότερο ρεύμα, υποστήριζε ότι έπρεπε να μεταβούν στην Τρίπολη, ώστε να παραπλανήσουν τις Αρχές. Είναι χαρακτηριστικά τα όσα ειπώθηκαν από τον Μητροπολίτη Ανδρούσης Ιωσήφ προς τον αδελφό του, ότι η ενέργειά τους αυτή θα συνέτεινε, ώστε να δινόταν χρόνος καλύτερης προετοιμασίας της Επανάστασης και ότι, αν τους εκτελούσαν, θα συνέβαλλαν με τον θάνατό τους στην ανάσταση του Ελληνισμού²⁸.

28. «Ἐάν δέν ὑπάγω, κινδυνεύει καί τό ἔθνος καί ἡ πατρίς· ἄς τρέξωμεν διά νά δυνηθῶμεν νά κλείσωμεν τά ὄμματα τῶν Ὀθωμανῶν ἕως οὔ ἐνδυναμώσωσιν οἱ ἡμέτεροι ἔξω, ἐάν δέ καί μᾶς θανατώσωσι, γενηθήτω τό θέλημα τοῦ Κυρίου· θανατούμεθα ὀλίγοι καί τό ἔθνος διασώζεται». Βλ. Α. Πετρίδου, «Βιογραφία του αιμνήστου Ανδρούσης Επισκόπου Ιωσήφ», *Απόλλων* 68 (1890) 1057. Επίσης βλ. Σίμου Μπαλάνου, «Αἱ θυσίαι τοῦ κλήρου υπέρ τῆς εθνικῆς ἀποκαταστάσεως μέχρι το 1821», *Ἡμερολόγιον τῆς Μεγάλῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1922, σ. 259.

Τελικά επικράτησε η δεύτερη άποψη, ίσως, επίσης, επειδή κάποιιοι θεωρούσαν ότι δεν είχαν άλλη επιλογή, και μέχρι τις αρχές Μαρτίου 1821²⁹ προσήλθαν στην Τρίπολη οι περισσότεροι από τους Αρχιερείς και τους προκρίτους. Ανάμεσά τους περιλαμβανόταν και ο Φιλόθεος, παρά το γεγονός ότι ήταν ασθενής και θα μπορούσε να δικαιολογήσει την απουσία του. Οι υπόλοιποι Αρχιερείς, που παρουσιάστηκαν ενώπιον του Μεχμέτ Σελήχ, ήταν οι Τριπόλεως Δανιήλ, Μονεμβασίας Χρυσάνθος, Ανδρούσης Ιωσήφ, Χριστιανουπόλεως Γερμανός, Ωλένης Φιλάρετος, Κορίνθου Κύριλλος και Ναυπλίου Γρηγόριος. Ορισμένοι, όμως, όπως οι Παλαιών Πατρών Γερμανός, Κερνίτσης Προκόπιος και άλλοι, απουσίασαν, προφασιζόμενοι διάφορους λόγους. Επίσης, ανταποκρίθηκαν στην πρόσκληση του Οθωμανού διοικητή δεκαοκτώ πρόκριτοι, γεγονός που συνέτεινε, ώστε να καθησυχαστούν οι Αρχές και να θεωρήσουν διαδόσεις τα όσα ακούγονταν για επικείμενη εξέγερση. Ανάμεσα στους προκρίτους περιλαμβάνονταν οι Αναστάσιος Μαυρομιχάλης (Μάνη), Πανάγος Κυριακός (Καλαμάτα), Αναγνώστης Κωστόπουλος (Μεσσηνία), Ιωάννης Τομαράς και Αντώνιος Καραπατάς (Τριφυλία), Ανδρέας Καλαμογάρτης και Μήτρος Ροδόπουλος³⁰ (Πάτρα), Σωτήριος Νοταράς (Κόρινθος), Ιωάννης Περρούκας (Ναύπλιο), Γιανούλλης

29. Ο Τριπόλεως Δανιήλ, στα υπό μορφή μακροσκελούς ποιήματος απομνημονεύματά του, αναφέρει ως ημερομηνία προσέλευσης τη 10 Μαρτίου. Βλ. Τάσου Γριτσόπουλου, «Μητροπολίτης Αμυκλών και Τριπολιτσάς Δανιήλ Παναγιωτόπουλος», *Θεολογία* 31 (1960) 424. Ωστόσο, επειδή προσθέτει στον αμέσως επόμενο στίχο του σχετικού ποιήματός του τον αριθμό εννέα, που είναι η ώρα κατά την οποία πληροφορήθηκε την πρόσκληση, συνέτεινε ώστε να θεωρηθεί, λανθασμένα, από διάφορους συγγραφείς, ότι η μέρα προσέλευσης των Αρχιερέων ήταν η 19η Μαρτίου.

30. Ο Μ. Ροδόπουλος δειλίασε μπροστά στα δεινά, που θα αντιμετώπιζαν, και εξισλαμίστηκε. Βλ. Ιερομόναχου Ιωσήφ Ζαφειρόπουλου, *Οι Αρχιερείς και οι Προύχοντες εντός της εν Τριπόλει φυλακής εν έτει 1821*, Αθήνα 1852, σ. 31. Επίσης βλ. Κ. Καστόρχη, *Υπομνήματα περί της Επαναστάσεως της Ελλάδος, από του 1820 έως του 1823. Συγγραφέντα παρά του Μητροπολίτου Παλαιών Πατρών Γερμανού*, ό.π., σ. 41, όπου του αποδίδονται βαρύτατοι χαρακτηρισμοί για την ενέργειά του αυτή και για τη σκληρότητα, που επέδειξε στη συνέχεια σε βάρος των πρώην ομοθρήσκων του.

Καραμάνος (Κυνουρία), Αναγνώστης Κοπανίτσας και Μελέτιος Μελετόπουλος (Σπάρτη), Ιωάννης Βιλαέτης (Πύργος), Παπαλέξης (Τρίπολη) και Θεόδωρος Δεληγιάννης (Γορτυνία)³¹.

Αρχικά, οι Αρχιερείς και οι πρόκριτοι είχαν σχετική ελευθερία κινήσεων. Στη συνέχεια, όμως, όταν άρχισαν οι πρώτες αιμιμαχίες ανά την Πελοπόννησο, περιορίστηκαν, από τις 17 Μαρτίου, σε ένα συγκεκριμένο χώρο, που ανήκε στον ταμιά του Χουρσίτ πασά. Τέσσερις μέρες αργότερα, στις 21 του μηνός, οι Αρχιερείς υποχρεώθηκαν να εκδώσουν εγκύκλιο, με την οποία καλούσαν τον λαό να παραμείνει πιστός στην Πύλη³². Στο μεταξύ ο Μεχμέτ Σελήχ απαίτησε και έλαβε από τους κρατουμένους το ποσό των δέκα χιλιάδων γροσιών, για να μην τους οδηγήσει στις φυλακές και να τους περιορίσει με αλυσίδες³³.

Ας σημειωθεί ότι η υπογραφή του Φιλοθέου απουσιάζει από την ανωτέρω εγκύκλιο, γεγονός που προκαλεί εντύπωση, αφού, με τις συνθήκες που επικρατούσαν και τους Τούρκους να επιδιώκουν να εμφανίσουν τη σχετική έκκληση των Ιεραρχών ως καθολική, ήταν πολύ δύσκολο να μπορέσει να αρνηθεί. Η άποψη ότι αφίχθη στην Τρίπολη ύστερα από την υπογραφή του εγγράφου δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, αφού μαρτυρείται ότι βρισκόταν στην πόλη πριν από την άφιξη του Χριστιανουπόλεως Γερμανού, που

31. Βλ. Α. Φραντζή, *Επιτομή ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, τ. Α', ό.π., σ. 128-131· Ι. Ζαφειρόπουλου, *Οι Αρχιερείς και οι Προύχοντες εντός της εν Τριπόλει φυλακής εν έτει 1821*, ό.π., σ. 10-11· Τ. Γριτσόπουλου, «Μητροπολίτης Αμυκλών και Τριπολιτσάς Δανιήλ Παναγιωτόπουλος», ό.π., σ. 440. Κάποιοι συγγραφείς αναφέρουν, λανθασμένα, ότι φυλακίστηκε και ο Λακεδαιμονίας Γρηγόριος.

32. Η εγκύκλιος δημοσιεύτηκε από τον Δημήτριο Πετρακάκο, *Κοινοβουλευτική Ιστορία της Ελλάδος. Ιστορική, δογματική και κριτική έρευνα επί τη βάσει των ανεκδότων του Έθνους αρχείων. Μετά εκατόν εξήκοντα φωτοτυπιών και εικόνων*, τ. Α', *Αγώνες τεσσάρων αιώνων υπέρ της ελευθερίας από της Αλώσεως μέχρι της 3ης Σεπτεμβρίου 1843 (1453-1843). Μετά γενικής εισαγωγής εις το εν Ελλάδι δημόσιον δίκαιον*, Αθήνα 1935, σ. 237-238. Στη συνέχεια αναδημοσιεύτηκε από τον Θ. Σιμόπουλο, *Μάρτυρες και Αγωνισταί Ιεράρχαι της Ελληνικής Εθνεγερσίας*, τ. Α', ό.π., σ. 346-347.

33. Τ. Γριτσόπουλου, «Μητροπολίτης Αμυκλών και Τριπολιτσάς Δανιήλ Παναγιωτόπουλος», ό.π., σ. 427.

πραγματοποιήθηκε στις 8 Μαρτίου³⁴. Ίσως τελικά να μην υπέγραψε την εγκύκλιο, επειδή για κάποιο χρονικό διάστημα διέμενε υπό φρούρηση στο μητροπολιτικό μέγαρο, λόγω ασθένειας και δεν εκρατείτο μαζί με τους υπόλοιπους Αρχιερείς³⁵.

Ένα περίπου μήνα αργότερα, την Κυριακή του Θωμά, στις 17 Απριλίου, όταν πια η Επανάσταση είχε φουντώσει στην Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα, οι Αρχιερείς και οι πρόκριτοι οδηγήθηκαν από τον χώρο περιορισμού τους στις δυσώδεις φυλακές της πόλης³⁶. Μαζί φυλακίστηκαν και οι Ιερωμένοι και λοιποί συνοδοί τους, που κλείστηκαν σε διπλανό από αυτούς κελλί. Ανάμεσά τους περιλαμβανόταν και ο Ιεροδιάκονος του Μητροπολίτη Τριπόλεως Δανιήλ, Ιωσήφ Ζαφειρόπουλος, ο οποίος επέζησε των τρομερών κακουχιών και διέσωσε στις αναμνήσεις του τις απάνθρωπες συνθήκες φυλάκισής τους. Τα όσα υπέφεραν κατέγραψαν και δύο από τους τρεις επιζήσαντες Αρχιερείς, οι Τριπόλεως (1819-1831) Δανιήλ Παναγιωτόπουλος και Ανδρούσης (1806-1833) Ιωσήφ: ο πρώτος σε μακροσκελές στιχούργημα επτακοσίων πενήντα δύο ομοιοκατάληκτων ιαμβικών στίχων με τίτλο «Δεσμώται»³⁷, που έγραψε τον Αύγουστο του 1822, και ο δεύτερος σε χαμένο σήμερα

34. Α. Φραντζή, *Επιτομή ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, τ. Α', ό.π., σ. 128-129.

35. Ι. Ζαφειρόπουλου, *Οι Αρχιερείς και οι Προύχοντες εντός της εν Τριπόλει φυλακής εν έτει 1821*, ό.π., σ. 14.

36. Εκτός από τις εκδόσεις, για τις οποίες έγινε λόγος προηγουμένως, για τις συνθήκες φυλάκισης και τον θάνατο των Αρχιερέων βλ. Μ. Οικονόμου, *Ιστορικά της Ελληνικής Παλιγγενεσίας ή ο ιερός των Ελλήνων Αγών*, ό.π., σ. 219-222· Κωνσταντίνου Βοβολίνη, *Η Εκκλησία εις τον Αγώνα της Ελευθερίας, 1453-1953*, Αθήνα 1952· Πέτρου Γεωργαντζή, *Οι Αρχιερείς και το Εικοσιένα (αντίδραση ή προσφορά;)*, Ξάνθη 1985, σ. 300-304.

37. Βλ. Τ. Γριτσόπουλου, «Μητροπολίτης Αμυκλών και Τριπολιτσάς Δανιήλ Παναγιωτόπουλος», ό.π., σ. 424-453. Για τον βίο του βλ. Μητροπολίτη Γόρτυνος και Μεγαλοπόλεως Πολύκαρπου Συνοδινού, «Ο Τριπόλεως και Αμυκλών Δανιήλ», *Θεολογία* 7 (1929) 124-137· Τ. Γριτσόπουλου, «Μητροπολίτης Αμυκλών και Τριπολιτσάς Δανιήλ Παναγιωτόπουλος», *Θεολογία*, 29 (1958) 395-410, 568-582, 30 (1959) 114-130, 235-269, 31 (1960) 303-314· Θ. Σιμόπουλου, *Μάρτυρες και Αγωνισταί Ιεράρχαι της Ελληνικής Εθνεγερσίας, 1821-1829*, τ. Β', ό.π., σ. 213-246, όπου το στιχούργημα αναδημοσιεύεται στις σελ. 227-246.

εκτενές κείμενο, η έκδοση κολοβού αντιγράφου του οποίου διαφώτισε σε μεγάλο βαθμό τα δεινά και την αγωνία τους³⁸. Ωστόσο, πρέπει να αναφερθεί ότι παρουσιάζουν μεταξύ τους αρκετές διαφορές, κυρίως ως προς τη χρονολόγηση των διαφόρων συμβάντων, εξαιτίας, προφανώς, των τραγικών συνθηκών κράτησής τους, που προκάλεσε σύγχυση για την ακριβή αλληλουχία τους³⁹.

Στη φυλακή της Τρίπολης επτά από τους οκτώ Αρχιερείς και έντεκα από τους προκρίτους κλείστηκαν σε ένα σκοτεινό και μικρό δωμάτιο, όπου δέθηκαν με βαριά αλυσίδα εκατόν ογδόντα οκάδων, που αιχμαλώτιζε τα κεφάλια και περιόριζε τις κινήσεις τους. Στο μεταξύ, οι δεκαοκτώ υπηρέτες και σωματοφύλακες τους, που μέχρι τότε κρατούνταν σε διπλανά κελιά, οδηγήθηκαν στον προαύλιο χώρο, όπου εκτελέστηκαν με συνοπτικές διαδικασίες, προφανώς λόγω έλλειψης του αναγκαίου χώρου, γεγονός που επέτεινε τον τρόπο των υπολοίπων. Ακολούθως στην ίδια αλυσίδα, που ήταν δεμένοι οι εκτελεσθέντες, τοποθετήθηκαν οι Ιερωμένοι και άλλοι συνοδοί των Αρχιερέων και κάποιοι από τους

38. Νίκου Βέη (επιμ. Βασίλειου Παναγιωτόπουλου), «Ιωσήφ Ανδρούσης απομνημονεύματα περί της εν Τριπόλει εγκαθείρξεως αυτού και άλλων αρχιερέων και προυχόντων της Πελοποννήσου εν έτει 1821», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 19 (1966) 412-432 (ο Β. Παναγιωτόπουλος προτάσσει και εισαγωγή στα γερμανικά για τον συγγραφέα και το χειρόγραφο, στις σελ. 409-411). Για τον βίο του Ανδρούσης Ιωσήφ, ο οποίος διετέλεσε κατά την Επανάσταση Μινίστρος (Υπουργός) της Θρησκείας (1822-1825) και ύστερα από τη λήξη της Επίσκοπος Μεσσηνίας (1833-1844), βλ. Θ. Σιμόπουλου, *Μάρτυρες και Αγωνισταί Ιεράρχαι της Ελληνικής Εθνεγερσίας*, τ. Β', ό.π., σ. 419-450· Ιωάννη Μπουγά, *Ιωσήφ Ανδρούσης (1770-1844), ο πρώτος Μινίστρος της Θρησκείας και του Δικαίου και πρώτος Επίσκοπος Μεσσηνίας*, Καλαμάτα 2009 (διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου).

39. Για την αξιολόγηση των τριών αυτών σημαντικών κειμένων βλ. Τάσου Γριτσόπουλου, «Ιστοριογραφία του Αγώνος», *Μνημοσύνη* 3 (1971) 156-158.

υπόλοιπους προκρίτους⁴⁰. Για διάφορους λόγους, εκτός φυλακής παρέμειναν εγκλειστοί σε άλλους χώρους οι Κορίνθου Κύριλλος και Σωτήριος Νοταράς στα οικήματα του Κιαμήλ μπέη⁴¹ και οι Αναστάσιος Μαυρομιχάλης και Ανδρέας Καλαμογδάρτης σε χώρο των αργυραμοιβών⁴².

Στο μεταξύ, επειδή όλοι ήταν βέβαιοι ότι θα ακολουθούσε την επομένη και η δική τους εκτέλεση, εξομολογήθηκαν δημόσια οι Αρχιερείς ο ένας στον άλλο και οι πρόκριτοι στους Αρχιερείς και κοινώνησαν με θεία κοινωνία, που είχε μεταφερθεί μυστικά στις φυλακές⁴³. Σύμφωνα με όσα αναφέρει ο Ιωσήφ Ζαφειρόπουλος, ο Φιλόθεος, βέβαιος για τον επικείμενο θάνατό τους, έρριψε τα χρυσά νομίσματα που είχε μαζί του, αξίας πέντε χιλιάδων γροσίων, στο ουροδοχείο, ώστε να βρεθούν από Έλληνα φυλακισμένο, που θα το εκκένωνε σε μεταγενέστερο χρόνο. Όταν, όμως, ύστερα από μερικές μέρες, βεβαιώθηκε ότι δεν υπήρχε

40. Ι. Ζαφειρόπουλου, *Οι Αρχιερείς και οι Προύχοντες εντός της εν Τριπόλει φυλακής εν έτει 1821*, ό.π., σ. 34-36. Επίσης βλ. Τ. Γριτσόπουλου, «Μητροπολίτης Αμυκλών και Τριπολιτσάς Δανιήλ Παναγιωτόπουλος», ό.π., σ. 431 (όπου αναφέρεται ότι, εκτός από την αλυσίδα, υπέστησαν και το μαρτύριο της ποδοκάκης, δηλαδή του εγκλεισμού των ποδιών σε ξύλο)· Ν. Βέη, «Ιωσήφ Ανδρούσης απομνημονεύματα περί της εν Τριπόλει εγκαθείρξεως αυτού», ό.π., σ. 421 (όπου αναφέρεται ότι οι οδηγηθέντες προς εκτέλεση ήσαν δεκαεπτά, αλλά ένας από αυτούς επέζησε, διότι αλλαξοπίστησε).

41. Ι. Ζαφειρόπουλου, *Οι Αρχιερείς και οι Προύχοντες εντός της εν Τριπόλει φυλακής εν έτει 1821*, ό.π., σ. 31-32. Επίσης βλ. Ν. Βέη, «Ιωσήφ Ανδρούσης απομνημονεύματα περί της εν Τριπόλει εγκαθείρξεως αυτού», ό.π., σ. 420, όπου, για άγνωστο λόγο, αναφέρεται ότι δέθηκαν με αλυσίδα έξι αντί επτά Αρχιερείς και δέκα αντί έντεκα πρόκριτοι. Για τον βίο του Κορίνθου Κυρίλλου βλ. Θ. Σιμόπουλου, *Μάρτυρες και Αγωνισταί Ιεράρχαι της Ελληνικής Εθνεγερσίας, 1821-1829*, τ. Β', ό.π., σ. 77-87.

42. Ι. Ζαφειρόπουλου, *Οι Αρχιερείς και οι Προύχοντες εντός της εν Τριπόλει φυλακής εν έτει 1821*, ό.π., σ. 31.

43. Ι. Ζαφειρόπουλου, *Οι Αρχιερείς και οι Προύχοντες εντός της εν Τριπόλει φυλακής εν έτει 1821*, ό.π., σ. 35.

εντολή για εκτέλεσή τους, τα ζήτησε και του επιστράφηκαν⁴⁴. Τα χρήματα αυτά ξοδεύτηκαν στη συνέχεια, κατά τη διαμονή των Αρχιερέων και των προκρίτων στις φυλακές, για την αγορά του απαραίτητου άρτου για την επιβίωσή τους.

Στην κατάσταση αυτή οι Αρχιερείς και οι πρόκριτοι, καθώς και οι άλλοι φυλακισμένοι, παρέμειναν για περισσότερο από πέντε μήνες, ζώντας μέσα σε τραγικές συνθήκες υγιεινής, με ελάχιστο φωτισμό και τρεφόμενοι με λιγιστό και κακής ποιότητας φαγητό, που αποτελείτο σχεδόν αποκλειστικά από κρίθινο ψωμί⁴⁵. Υπέφεραν επίσης από τη δίψα, καθώς και από τη φοβερή δυσσομία, που επαυξανόταν από την ύπαρξη κάδου για τις φυσικές τους ανάγκες, όπου, κάθε φορά που θα χρησιμοποιείτο από κάποιον, έπρεπε όλοι τους να μετακινηθούν, ώστε αυτό να καταστεί εφικτό, ενώπιον όλων⁴⁶.

Δύο μήνες αργότερα, ο Φιλόθεος, μαζί με άλλους πέντε από τους φυλακισμένους Αρχιερείς, τους Μονεμβασίας Χρύσανθο, Ανδρούσης Ιωσήφ, Χριστιανουπόλεως Γερμανό,

44. Ι. Ζαφειρόπουλου, *Οι Αρχιερείς και οι Προύχοντες εντός της εν Τριπόλει φυλακής εν έτει 1821*, ό.π., σ. 36.

45. «Πεπυκνωμένοι [οί Αρχιερείς καί πρόκριτοι], ὥστε οὐδέ τούς πόδας ἠδύναντο νά ἐκτείνωσιν, ἀλλά νυχθημερόν καθήμενοι διελέγοντο, καί οὕτως ἐκοιμῶντο ἐπί πέντε ὀλοκλήρους μῆνας, μή δυνάμενοι νά ἀνακλιθῶσιν. Ἐκ τῆς μεγίστης δέ ταύτης στεναχωρίας, ἀένναος ἰδρώς ἔρρεεν ποταμηδόν ἐκ τῶν σωμάτων αὐτῶν, ἐξ οὗ τά ἐνδύματα αὐτῶν ἐσάπισαν. Τοσοῦτον δέ πλῆθος φθειρῶν καί φθειριδίων ἀνεπτύχθη, ὥστε ὁ μέγας πάγων ἐκάστου ἐφαίνετο λευκότατος διά τά ἐπ' αὐτοῦ πολυπληθῆ ζῶῦφια. Ὁ δέ ἐπί τοῦ αὐχένος κρίκος, ἰστάμενος πρότερον ἐπί τῶν ἐνδυμάτων, διά τήν τριβήν, τό βάρος καί τόν ἰδρῶτα διέκοψεν αὐτά καί ἔκειτο πλέον ἐπί τοῦ κρέατος». Βλ. Ι. Ζαφειρόπουλου, *Οι Αρχιερείς και οι Προύχοντες εντός της εν Τριπόλει φυλακής εν έτει 1821*, ό.π., σ. 37. Παρόμοια είναι και η περιγραφή του Τριπόλεως Δανιήλ. Βλ. Τ. Γριτσόπουλου, «Μητροπολίτης Αμυκλών και Τριπολιτσάς Δανιήλ Παναγιωτόπουλος», ό.π., σ. 431-432.

46. «Ὅτε δέ φυσική ἀνάγκη κατελάμβανέ τινα, ἦτο χρεία νά ἐγερθῶσιν οἱ ἐν ἀπάσῃ τῇ ἀλύσει, ἐν ἧ αὐτός εὐρίσκετο, δεκαοκτώ, καί νά πλησιάσωσι πρὸς τόν κάδον, ἐκτείνοντες τούς τραχήλους καί χαλαρώνοντες τήν ἄλυσιν, ἵνα εὐκολύνηται ὁ ἐπί τοῦ κάδου, ἐπί παρουσίᾳ ὄλων, καθήμενος». Βλ. Ι. Ζαφειρόπουλου, *Οι Αρχιερείς και οι Προύχοντες εντός της εν Τριπόλει φυλακής εν έτει 1821*, ό.π., σ. 37.

Ωλένης Φιλάρετο και Ναυπλίου Γρηγόριο, υπέγραψαν «Συνυποσχετικό» έγγραφο, ημερομηνίας 15 Ιουνίου, για αλληλοστήριξη και κοινή γνώμη ενώπιον των φοβερών κινδύνων, που αντιμετώπιζαν⁴⁷. Όπως διαπιστώνεται, από το έγγραφο απουσιάζει η υπογραφή του Κορίνθου Κυρίλλου, επειδή, σύμφωνα με όσα έχουν αναφερθεί, εκρατείτο σε άλλο χώρο, καθώς και για άγνωστο λόγο του Τριπόλεως Δανιήλ⁴⁸.

Στο μεταξύ, τον Ιούλιο του 1821 οι Τούρκοι μετέφεραν τους φυλακισμένους Αρχιερείς και προκρίτους στον χώρο, όπου τους κρατούσαν προηγουμένως και στον οποίο παρέμειναν για δεκαεπτά περίπου ημέρες, ζώντας σε πολύ καλύτερες συνθήκες διαβίωσης⁴⁹. Ακολούθως οδηγήθηκαν ξανά στη φυλακή, όπου, εξαιτίας του άθλιου περιβάλλοντος και της ασυμφορίας, η υγεία τους επιβαρύνθηκε και σταδιακά αρρώστησαν βαριά, ο ένας μετά τον άλλο. Το επικείμενο τέλος τους έμοιαζε αναπόφευκτο και πρώτος απεβίωσε, στα τέλη Αυγούστου - αρχές Σεπτεμβρίου, ο Μονεμβασίας Χρυσάνθος⁵⁰.

Την ίδια περίοδο οι Έλληνες ενέτειναν τις προσπάθειές τους για κατάληψη της Τρίπολης, οπότε οι Τούρκοι, διαπιστώνοντας ότι η είσοδος των επαναστατών στην πόλη ήταν ζήτημα ημερών, αποφάσισαν να διατηρήσουν στη ζωή τους Αρχιερείς και τους προκρίτους

47. Το έγγραφο δημοσιεύτηκε από τον Δ. Πετρακάκο, *Κοινοβουλευτική Ιστορία της Ελλάδος*, ό.π., σ. 238, και αναδημοσιεύτηκε από τον Θ. Σιμόπουλο, *Μάρτυρες και Αγωνιστάι Ιεράρχαι της Ελληνικής Εθνεγερσίας, 1821-1829*, τ. Α', ό.π., σ. 337-338.

48. Η απουσία του ονόματος του Τριπόλεως Δανιήλ από το έγγραφο, που δημοσιεύτηκε, ίσως να οφείλεται σε παρανόηση του περιεχομένου του, αφού φαίνεται να υπογράφει σε αυτό ο άγνωστος από αλλού Ζαχαρίας, για τον οποίο δεν δηλώνεται αρχιερατικός θρόνος.

49. Ι. Ζαφειρόπουλου, *Οι Αρχιερείς και οι Προύχοντες εντός της εν Τριπόλει φυλακής εν έτει 1821*, ό.π., σ. 57.

50. «Απεβίωσε δέ τότε ό Μονεμβασίας Χρυσάνθος διά τε τήν κακοπάθειαν καί δι' άτροφίαν· διότι δέν ήδύνατο νά φάγη τόν έκ κριθής καί όρόβου κατεσκευασμένον άρτον». Βλ. Ι. Ζαφειρόπουλου, *Οι Αρχιερείς και οι Προύχοντες εντός της εν Τριπόλει φυλακής εν έτει 1821, 1821-1829*, ό.π., σ. 69. Επίσης βλ. Τ. Γριτσόπουλου, «Μητροπολίτης Αμυκλών και Τριπολιτσάς Δανιήλ Παναγιωτόπουλος», ό.π., σ. 437. Για τον βίο του Μονεμβασίας Χρυσάνθου βλ. Θ. Σιμόπουλου, *Μάρτυρες και Αγωνιστάι Ιεράρχαι της Ελληνικής Εθνεγερσίας*, τ. Α', ό.π., σ. 332-354.

και να τους χρησιμοποιήσουν ως ομήρους για τη δική τους ασφάλεια. Για τον λόγο αυτό, στις 17 Σεπτεμβρίου, τους μετέφεραν σε δωμάτιο του Σεραγίου, όπου τους παρείχαν καλύτερες συνθήκες διαβίωσης. Ωστόσο, οι περισσότεροι ήταν ήδη εξαντλημένοι, με αποτέλεσμα σε μικρό χρονικό διάστημα να αποβιώσουν μέσα σε μία μέρα οι Δημητσάνης Φιλόθεος, Χριστιανουπόλεως Γερμανός και Ναυπλίου Γρηγόριος⁵¹, για να ακολουθήσει στη συνέχεια ο Ωλένης Φιλάρετος⁵². Τον θάνατό τους θρήνησε ο Τριπόλεως Δανιήλ στο προαναφερθέν στιχούργημά του, όπου αναφέρεται και στον παλαιό του γνώριμο Φιλόθεο, για τον οποίο εκφράζεται με θαυμασμό και αγάπη⁵³. Οι μόνοι, που επέζησαν μέχρι την απελευθέρωση της πόλης, στις 23 Σεπτεμβρίου 1821, ήταν τρεις από τους οκτώ Αρχιερείς, οι

51. «Ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ ἀπεβίωσεν ὁ Ναυπλίου Γρηγόριος, ὁ Χριστιανουπόλεως Γερμανός, ὁ Δημητσάνης Φιλόθεος, ὁ Παπαλέξης, ὁ Αναγνώστης Κωστόπουλος ἀπὸ Μηλιάτικα καὶ ὁ Πρωτοσύγκελλος τοῦ Ἀνδρούσης Χρῦσανθος. Ἴδόντες οἱ Ὀθωμανοὶ τὸν συχνὸν θάνατον αὐτῶν λίαν ἐφοβήθησαν, διότι, ἐγγιζούσης τῆς πτώσεως τῆς Τριπόλεως, πρὸς ἀσφάλειάν των, ἐπεθύμουν τὴν ζωὴν τῶν Ἀρχιερέων καὶ τῶν Προυχόντων». Βλ. Ι. Ζαφειρόπουλου, *Οἱ Αρχιερεῖς καὶ οἱ Προϋχόντες ἐντὸς τῆς ἐν Τριπόλει φυλακῆς ἐν ἔτει 1821*, ὁ.π., σ. 69-70. Επίσης βλ. Τ. Γριτσόπουλου, «Μητροπολίτης Ἀμυκλῶν καὶ Τριπολιτσᾶς Δανιήλ Παναγιωτόπουλος», ὁ.π., σ. 440· Ν. Βέη, «Ἰωσήφ Ἀνδρούσης ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς ἐν Τριπόλει ἐγκαθειρξέως αὐτοῦ», ὁ.π., σ. 431-432, ὅπου δίνονται διαφορετικὲς ἡμερομηνίες ἀπὸ αὐτές που διασώζει ὁ Ἰωσήφ Ζαφειρόπουλος. Για τὸν βίον των Χριστιανουπόλεως Γερμανοῦ καὶ Ναυπλίου Γρηγορίου βλ. Θ. Σιμόπουλου, *Μάρτυρες καὶ Ἀγωνισταὶ Ἱεράρχαι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐθνεγερσίας, 1821-1829*, τ. Α΄, ὁ.π., σ. 361-380, 381-384, ἀντιστοίχως.

52. Παραδόξως, ἀμφότεροι οἱ αὐτόπτες μάρτυρες Ἰωσήφ Ζαφειρόπουλος, Τριπόλεως Δανιήλ καὶ Ἀνδρούσης Ἰωσήφ δὲν ἀναφέρονται στὸν θάνατον τοῦ Ωλένης Φιλάρετου. Ωστόσο, τὸ γεγονός ὅτι ἀπεβίωσε στὶς φυλακὲς βεβαιώνεται ἀπὸ τὸν ξάδελφο καὶ Πρωτοσύγκελλο τοῦ Χριστιανουπόλεως Γερμανοῦ, Α. Φραντζή, *Ἐπιτομὴ ἱστορίας τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος*, τ. Β΄, ὁ.π., σ. 58, καὶ τὸν υπασπιστὴ τοῦ Κολοκοτρώνη, Φ. Χρυσανθόπουλο - Φωτάκο, *Βίοι Πελοποννησίων ἀνδρῶν καὶ τῶν ἐξωθεν εἰς τὴν Πελοπόννησον ἐλθόντων*, ὁ.π., σ. 307.

53. Ὁ Τριπόλεως Δανιήλ σημειώνει στὸ στιχούργημά του ὅτι ἀπεβίωσε «ὁ Δημητσάνης μου, ὁ τῆς ἐμῆς πατρίδος ποιμὴν, ὁ ἀγιώτατος ἐκείνης τῆς μερίδος». Βλ. Τ. Γριτσόπουλου, «Μητροπολίτης Ἀμυκλῶν καὶ Τριπολιτσᾶς Δανιήλ Παναγιωτόπουλος», ὁ.π., σ. 440.

Κορίνθου Κύριλλος, Τριπόλεως Δανιήλ και Ανδρούσης Ιωσήφ, και οκτώ από τους δεκαοκτώ προκρίτους, οι Αναστάσιος Μαυρομιχάλης, Ανδρέας Καλαμογάρτης, Αναγνώστης Κοπανίτσας, Γιαννούλης Καραμάνος, Ιωάννης Βιλαέτης, Αντώνιος Καραπατάς, Ιωάννης Τομαράς και Σωτήριος Νοταράς⁵⁴.

Για την ημερομηνία θανάτου του Φιλοθέου έχουν προταθεί κατά καιρούς διάφορες ημερομηνίες, όπως η 8η, 10η, 17η και 21η Σεπτεμβρίου 1821⁵⁵, ενώ εντοπίζονται και κείμενα με αναφορές ότι απεβίωσε, είτε μερικές ημέρες πριν από την απελευθέρωση της Τρίπολης⁵⁶, είτε αμέσως μετά⁵⁷. Ωστόσο, η μελέτη των αναμνήσεων του αυτόπτη μάρτυρα

54. Α. Φραντζή, *Επιτομή ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, τ. Β', ό.π., σ. 58-59· Ιωάννου Φιλήμονος, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. Δ', Αθήνα 1861, σ. 204. Ο Τριπόλεως Δανιήλ αναφέρεται σε έξι επιζήσαντες προκρίτους, πιθανότατα γιατί δεν περιλαμβάνει τους Α. Μαυρομιχάλη και Α. Καλαμογάρτη, που, όπως έγινε λόγος προηγουμένως, κρατούνταν σε οίκημα των αργυραμοιβών. Άλλοι συγγραφείς της εποχής αναφέρουν διαφορετικούς αριθμούς, αναλόγως των πληροφοριών τους, που δεν είναι πάντοτε ακριβείς.

55. Νίκου Βέη, «Φιλόθεος», *Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ελευθερουδάκη*, τ. ΙΒ', Αθήνα χ.χ., σ. 621 (8 Σεπτεμβρίου)· Θάνου Βαγενά, *Χρονικά της Κύπρου. Αγώνες των Κυπρίων για την ελευθερία*, Αθήνα 1954, σ. 79· Γιάννη Ιωαννίδη, *Μικρή Εγκυκλοπαίδεια Εθνομαρτύρων κληρικών*, τ. Β', Αθήνα 1992, σ. 119 (10 Σεπτεμβρίου)· Ευ. Σαβράμη, «Συμβολαί εις την ιστορίαν της Δημητσάνης», ό.π., σ. 226· Θ. Σιμόπουλου, *Μάρτυρες και Αγονισταί Ιεράρχαι της Ελληνικής Εθνεγερσίας, 1821-1829*, τ. Α', ό.π., σ. 385 (17 Σεπτεμβρίου)· Μητροπολίτη πρώην Λήμνου Βασίλειου Ατέση, «Εθνομάρτυρες Αρχιερείς της Εκκλησίας της Ελλάδος από του 1821-1869», *Θεολογία* 42 (1971) 9 (21 Σεπτεμβρίου).

56. Χρήστου Κωνσταντινόπουλου, «Ο Κύπριος Επίσκοπος Δημητσάνης Φιλόθεος Χατζής» *Χρονικά των Αρκάδων* 4 (1977) 67.

57. Βασίλειου Μυστακίδη, «Επισκοπικοί κατάλογοι», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 12 (1936) 170.

Ιεροδιάκονου Ιωσήφ Ζαφειρόπουλου οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ορθή ημερομηνία είναι η 21η Σεπτεμβρίου⁵⁸.

Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Φιλόθεος, πριν από τον μαρτυρικό θάνατό του, εξουσιοδότησε τον Μητροπολίτη Τριπόλεως Δανιήλ να προσφέρει πέντε χιλιάδες γρόσια από την προσωπική του περιουσία στη Σχολή της Δημητσάνας, δεικνύοντας με την ενέργειά του αυτή τη μεγάλη αγάπη του για τα ελληνικά γράμματα. Ο Δανιήλ, ο οποίος, όπως αναφέρθηκε, επέζησε από τα δεινά στις φυλακές, υλοποιώντας την ύστατη επιθυμία του Μάρτυρα Αρχιερέα, συνυπέγραψε σχετικό συμφωνητικό έγγραφο με τον αδελφό του Φιλοθέου, Χατζηγεώργιο, στις 14 Δεκεμβρίου 1821. Επειδή, όμως, τα εναπομείναντα χρήματα του Κύπριου Αρχιεπισκόπου ανέρχονταν στις δύομισι χιλιάδες γρόσια και δεν επαρκούσαν για την υλοποίηση της δωρεάς, ο Χατζηγεώργιος προσέφερε για τη συμπλήρωσή τους μία αρχιερατική στολή, μερικές ομολογίες και ορισμένα άλλα αρχιερατικά αντικείμενα, η εκποίηση των οποίων θα συμπλήρωνε το ποσό των πέντε χιλιάδων⁵⁹.

Όπως είναι γνωστό από τις πηγές της εποχής ο Γεώργιος είχε επίσης εγκατασταθεί στη Δημητσάνα, όπου νυμφεύτηκε την αδελφή του καταγόμενου από το χωριό Ζυγοβίστι Παναγιώτη Μπαξεβάνου, ο οποίος καλλιεργούσε τον κήπο του Φιλοθέου στην κοινότητα Παλαιοχώριο⁶⁰. Μεσούσης δε της Επανάστασης, στις 24 Φεβρουαρίου 1824, ο Χατζηγεώργιος προσέφερε στον ναό των Αγίων Αποστόλων Παλαιοχωρίου διάφορα

58. «Ήσθένησε τήν 17ην Σεπτεμβρίου ὁ Μελέτιος... τήν ἐπιούσαν [18 τοῦ μηνός] ἀπέθανεν ὁ Μελέτιος... Τήν δέ ἐπιούσαν [19 τοῦ μηνός] πάντες ἠσθένησαν... ἀλλά μετὰ δύο ἡμέρας [21 τοῦ μηνός] ὁ θάνατος ἤρξατο νά θερίζῃ πολλούς ἐξ αὐτῶν. Ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ ἀπεβίωσεν ὁ Ναυπλίου Γρηγόριος, ὁ Χριστιανουπόλεως Γερμανός, ὁ Δημητσάνης Φιλόθεος...». Βλ. Ι. Ζαφειρόπουλου, *Οι Αρχιερείς και οι Προύχοντες εντός της εν Τριπόλει φυλακῆς εν ἔτει 1821*, ὁ.π., σ. 69-70. Την ημερομηνία αυτή, 21η Σεπτεμβρίου 1821, δέχεται και μελετητής του βίου του Χριστιανουπόλεως Γερμανού. Βλ. Κώστα Καλαντζή, *Μεγάλες Μορφές. Γερμανός Ζαφειρόπουλος, ο Χριστιανουπόλεως, 1760-1821*, Αθήνα 1938, σ. 76.

59. Βλ. Τ. Γριτσόπουλου, *Σχολή Δημητσάνης*, ὁ.π., σ. 29*-30*. Του ιδίου, «Η Αρχιεπισκοπή Δημητσάνης και Αργυροκάστρου», ὁ.π., σ. 248, όπου σε αμφοτέρωτα τα κείμενα δημοσιεύεται το συμφωνητικό έγγραφο.

60. Γ. Καρβέλα, *Ι. Ιστορία της Δημητσάνης, ΙΙ. Μνημεία της Δημητσάνης*, τ. Α', ὁ.π., σ. 185.

εκκλησιαστικά βιβλία και αντικείμενα⁶¹. Είναι δε πολύ πιθανόν το προσωνύμιο Χατζής, που είχε ο αδελφός Φιλοθέου, να συντέινε ώστε νεότεροι ιστορικοί να θεωρήσουν ότι επρόκειτο για οικογενειακό επίθετο με αποτέλεσμα να παγιωθεί στη βιβλιογραφία. Ωστόσο πρέπει να αναφερθεί ότι δεν απαντάται να συνοδεύει το όνομα του Κύπριου Αρχιεπισκόπου σε έγγραφα της περιόδου της αρχιερατείας του.

Ορισμένοι συγγραφείς, αντί του Χατζηγεώργιου, αναφέρουν, λανθασμένα, ως αδελφό του Φιλοθέου τον Κύπριο αγωνιστή Δημήτριο Οικονομίδη⁶². Πρόκειται για ιστορική ανακρίβεια, αφού δεν σώζεται καμία μαρτυρία, που να τεκμηριώνει τη σχέση αυτή⁶³. Ας σημειωθεί, όμως, ότι εκτός από τον Χατζηγεώργιο αναφέρεται σε έγγραφα της εποχής να διαμένει στην Ελλάδα ακόμη ένας συγγενής του Φιλοθέου, ο γιος της αδελφής του ιεροψάλτης Νικόλαος Χαμολέων, ο οποίος απεβίωσε τον Νοέμβριο του 1825⁶⁴. Είναι άγνωστο, ωστόσο, αν είχε εγκατασταθεί και αυτός στη Δημητσάνα, ή εάν ζούσε σε κάποια άλλη πόλη της Ελλάδας.

Τιμητικές εκδηλώσεις στη μνήμη του

61. «Εἰς τὰ 1824 Φεβρουαρίου 10: ἦλθεν ὁ κύρ Γ: Χαντζῆς, ἀδελφός τοῦ ἁγίου Δημητζάνης Φιλοθέου καί ἔβαλεν ἐν τῷ ναῷ ἕναν ἀέρα, ἕν τριῶδιον, μίαν φυλλάδα τῆς λειτουργίας καί ἕν στρῶμα τῆς ἁγίας Τραπεζῆς». Βλ. Τ. Γριτσόπουλου, «Ἡ Αρχιεπισκοπή Δημητσάνης καὶ Ἀργυροκάστρου», *ὁ.π.*, σ. 248-249.

62. Ενδεικτικά βλ. Λ. Φιλίππου, *Κύπριοι Αγωνισταί*, *ὁ.π.*, σ. 141· Αριστείδη Κουδουνάρη, «Νέα στοιχεία ἐπὶ τῆς οικογενείας τῶν Οικονομίδων», *Κυπριακαὶ Σπουδαί* 41 (1977) 107-109.

63. Για τὴν οικογένεια αὐτὴ βλ. Μαρίας Παντελιού, «Οἱ Κύπριοι στὴν Επανάσταση τοῦ 1821. Ἡ οικογένεια Οικονομίδη», *Κυπριακαὶ Σπουδαί* 40 (1976) 29-60, ὅπου, στὶς σελ. 39-41, γίνεται λόγος καὶ γιὰ τὸν Δημήτριο. Ἐπίσης, γιὰ τὸν Δημήτριο Οικονομίδη καὶ τὴν οικογένειά του βλ. Γεώργιου Φραγκοῦδη, *Ἱστορία καὶ γενεαλογία τῆς μεγάλης οικογένειας Φραγκοῦδη καὶ τῶν συγγενικῶν οικογενειῶν*, Ἀθήνα 1939, σ. 52-57.

64. Γεώργιου Χατζηκωστή, *Ἀρχεῖον Ροδίωνος Π. Γεωργιάδη*, τ. Γ', Λευκωσία 2008, σ. 211-212, 218.

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί ότι η ζωή και ο μαρτυρικός θάνατος του Φιλοθέου αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για τα μέλη του Ελληνικού Πολιτιστικού Ομίλου Κυπρίων Ελλάδος (ΕΠΟΚ) και τον πρόεδρό του, Ηρακλή Ζαχαριάδη, που αποφάσισαν να τιμήσουν τη μνήμη του με την ανέγερση μνημείου στη Δημητσάνα. Την ίδια εποχή έγιναν και προεργασίες για τη δημιουργία των κατάλληλων προϋποθέσεων για στενή συνεργασία ανάμεσα στο Δήμο Δημητσάνας και το Κοινοτικό Συμβούλιο της κατεχόμενης από τα τουρκικά στρατεύματα εισβολής του 1974 κοινότητας της Κατωκοπιάς και αδελφοποίησή τους. Με την ευκαιρία δε της γιορτής της πολιούχου της Δημητσάνας Αγίας Κυριακής πραγματοποιήθηκαν, στις 6 και 7 Ιουλίου 2010, εκδηλώσεις, που περιλάμβαναν τα αποκαλυπτήρια του μνημείου, στην παρουσία των Μητροπολιτών Γόρτυνος και Μεγαλοπόλεως Ιερεμία και Καισαριανής, Βύρωνος και Υμηττού Δανιήλ, του πρέσβη της Κύπρου στην Ελλάδα Ιωσήφ Ιωσήφ, του νομάρχη Αρκαδίας Δημήτρη Κωνσταντόπουλου, δημάρχων πόλεων της περιοχής και πλήθος κόσμου. Ακολούθησαν χαιρετισμός του Μητροπολίτη Κύκκου και Τηλλυρίας Νικηφόρου, ο οποίος υπήρξε από τους βασικούς χορηγούς της ανέγερσης του μνημείου, τον οποίο διάβασε ο εκπρόσωπός του, Αρχιμανδρίτης Χρυσόστομος Κυκκώτης, νυν Μητροπολίτης Κυρηνείας, και ομιλίες από τον πρόεδρο του Πολιτιστικού Ομίλου, Ηρακλή Ζαχαριάδη, και άλλους για τη ζωή και το έργο του Φιλοθέου. Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε η τελετή αδελφοποίησης της Δημητσάνας με την κατεχόμενη Κατωκοπιά, οπότε υπογράφηκε σχετικό πρωτόκολλο από τον δήμαρχο Δημητσάνας Δημήτριο Βλάχο και τον κοινοτάρχη Κατωκοπιάς Ανδρέα Φραγκουλίδη. Τις τελετές επισφράγισε καλλιτεχνική εκδήλωση από το χορευτικό συγκρότημα της Μητρόπολης Γόρτυνος και Μεγαλοπόλεως και έκθεση φωτογραφίας με θέμα την καταστροφή της πολιτιστικής κληρονομιάς της Κατωκοπιάς⁶⁵.

Επτά χρόνια αργότερα, και πάλι ύστερα από πρωτοβουλία των μελών του ΕΠΟΚ και του προέδρου του, Ηρακλή Ζαχαριάδη, πραγματοποιήθηκαν, στα πλαίσια των εκδηλώσεων για τους εορτασμούς της Αγίας Κυριακής, στις 6 και 7 Ιουλίου 2017, τα αποκαλυπτήρια

65. «Τιμή σε Κύπριο Μητροπολίτη του 1821. Μνημείο της Δημητσάνας της Πελοποννήσου κατά την αδελφοποίηση του ελληνικού Δήμου με την Κατωκοπιά», *Ο Φιλελεύθερος*, 23.5.2010· «Εκδηλώσεις και αδελφοποίηση της κατεχόμενης κωμόπολης Κατωκοπιάς και της Δημητσάνας Γορτυνιάς», *Ενατενίσεις* 11 (2010) 202-210.

πλάκας για τον Φιλόθεο, η οποία εντοιχίσθηκε στο αρχιεπισκοπικό μέγαρο, που είχε ανεγείρει και το οποίο σήμερα στεγάζει το Ειρηνοδικείο της πόλης. Η όλη τελετή, όπως και το 2010, ολοκληρώθηκε με καλλιτεχνική εκδήλωση, στην οποία συμμετείχε επίσης χορευτικό συγκρότημα από την Κύπρο⁶⁶. Οι επαινετές αυτές ενέργειες του ΕΠΟΚ αποτέλεσαν την έμπρακτη εκδήλωση τιμής των Κυπρίων προς τον συμπατριώτη τους Αρχιεπίσκοπο Δημητσάνης για τη μεγάλη συμβολή του στον Αγώνα για την ελευθερία της Ελλάδας.

Δημοσιεύτηκε στον τόμο: Κωστή Κοκκινόφτα, *Κύπρος και 1821*, Κέντρο Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου, Λευκωσία 2021, σ. 197-224.

66. Οι σχετικές πληροφορίες αντλήθηκαν από την ιστοσελίδα του Ελληνικού Πολιτιστικού Ομίλου Κυπρίων Ελλάδος.